

2

055

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI

PUBLICATIONS OF THE FACULTY OF LETTERS, ISTANBUL UNIVERSITY

11 AGUSTOS 1988

İSLÂM TETKİKLERİ ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

REVIEW OF THE INSTITUTE OF ISLAMIC STUDIES

Müdür — Editor
PROF. DR. ZEKİ VELİDİ TOGAN

CİLD — VOL. II
CÜZ — PARTS 1
1956 — 57

E
2

İbrahim Horoz Basımevi
İSTANBUL
1957

Al-Haccâc b. Yûsuf'un terceme-i hâline dair bir kaç mülâhaza

Albert Dietrich

1904 senesinde al-Haccâc b. Yûsuf'un¹ bir avrupalı tarafından ilk defa yazılmış olan ve şimdiye kadar mufassal bir şekilde kaleme alınmış bulunan yegâne terceme-i hâli çıkmıştı. Bu mesai sadece bir tetkik olarak ele alınırsa muhakkak ki, küçümsenemeyecek bir eserdir. Şu kadar var ki, İslâm tarihi araştırmalarının 1900 senelerine ait an'anevî seyrini² takip etmiş bulunmasından bugün gerek kaynaklar bakımından, gerekse metod bakımından yeni baştan ele almayı gerektirecek bir mahiyet arz etmektedir. Böyle bir işe teşebbüs edilirse her şeyden önce son elli sene zarfında meydana çıkarılan hikâye edebiyatından istifade edilmesi lâzım gelir.

Mu'âfâ b. Zakariyâ' an-Nahrawânî (öl. h. 390, M. 1000)'nin edisyon kritiği bu satırların yazarı tarafından hazırlanmakta olan³ *Kitâb al-calîs aş-şâlih al-kâfî wa'l-anîs an-nâşih aş-şâfi* isimli eserini okurken malzeme bakımından zengin olan bu sohbet kitabında meşhur vâliye ayrılan yer derhal nazar-ı dikkatimi çekmiş bulunuyordu⁴. Gerçi, şimdilik bu malzemeyi tam ola-

¹ Jean Périer, *Vie d'al-Haccâc b. Yûsuf* (41-95 de l'Hégire = 661-714 de J. - C.) d'après les sources arabes (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences historiques et philologiques. 151. fasc., Paris 1904). - Tarih kitaplarında bulunan ilgili kısımlardan başka kısa tasvir olarak daha eski tetkiklerden D'Herbelot'ın *Hégiage ben Josef al-Thakefi* (Bibliothèque Orientale, II, Den Haag 1777 vd. d.) adlı makalesini ve son zamanlarda H. Lammens'in EI deki *Haccâc b. Yûsuf* maddesini zikredebiliriz.

² J. Sauvaget, *Introduction à l'histoire de l'orient musulman* (Initiation à l'Islam I, Paris 1942-46), s. 120.

³ Bk. benim, *Das Kitâb al-Ğalis wa'l-anîs des Mu'âtâ ein wertvolles altes Adab- Werk* (ZDMG 105, 1955, s. 271-86) ve *Kitâb al-Çalis wa'l-anîs li'l-Mu'âfâ b. Zakariyâ' an-Nahrawânî (Macallat al-Macma' al-İlmî al-Çarabî XXX, 1955, s. 380-94).*

⁴ ZDMG 105, s. 286.

rak göz önüne sermekten ve Haccâc'ın bir terceme-i hâli bakımından kıymetlendirebilmekten uzak olmakla beraber sadece Périer tarafından çizilmiş olan portreyi sağda solda kalmış tamamlayıcı mahiyette bir kaç malzemeyi göstermek istiyorum. (Bu hususta III. Ahmed Kütüphanesinde mevcut 2321 nolu yazmadan istifade edilmiştir).

Périer (s. 63-65)'de Haccâc'ın, nasıl en iyi dostu tarafından, 'Abdalmalik'e ihbar edildiğini görürüz. Bu ihbarın arzu edilmiyen neticesi, akıllı Halifenin onu iki mukaddes şehrin valiliğinden azletmiş ve buna mukabil Irâk'ın valiliğini vermiş bulunmasıdır ki, bu ihbar Haccâc'ın Irâk ve doğu valilikleri için ilk merhale olmuştur. Bu hikâyeye *Kitâb al-calîs*'te (vr. 8a-b) de bulunuyor ve beklenildiği gibi *Ansâb al-aşraf* ile değil de 'İqd'in¹ verdiği malûmata uymaktadır. Şu farkla ki, hain dostunun ismi 'isâ b. Talha (*Ansâb*) veya İbrâhîm b. Muḥ. b. Talha ('İqd)² olmayıp İbrâhîm b. Talha b. 'Ubaydallâh³ dir.

Vr. 12a'da yüksek fazilet sahiplerini medheden haberler vardır. Bir kısmı Haccâc ve hâriciler ile münasebetine taalluk eder. (Bk. Périer 321-27):

1) «Haccâc'ın huzuruna hâricilikle müttehem bir şahıs çıkarıldı. Haccâc ona: Sen hâricî misin? diye sordu. Hayır, karşısında bugün benim senin karşında olduğumdan daha zelil olacağın zatî zilcelâle kasem ederim ki, hâricî değilim, dedi. Bunun üzerine Haccâc: Vallahi ben o gün hakikaten zelil olacağım, dedi, ve serbest bıraktı.»

2) «Haccâc bir arabı su işlerinin idaresiyle vazifelendirir, o ise verginin bir kısmını iç eder. Bunun üzerine Haccâc onu çağırıp: Ey Allahın düşmanı, sen Allahın parasını çaldın, der. Arap: Peki ben kimin parasını almalıydım? Vallahi kırk senedenberi bir habbe versin diye şeytanın gözüne baktım durdum, bir şey elde edemedim, diye cevap verir.»

3) «Havâric taifesinden Qaṭarî⁴'nin mensuplarından bir kaç esir Haccâc'a getirildi. Haccâc onları öldürttü. Yalnız Haccâc'ın yanında bir şefaathâcı bulunan birine iyi muamele ederek affetti ki, bu da Qaṭarî'nin akrabasından idi. Kurtulunca Qaṭarî'ye gitti.

¹ İbn 'Abd-Rabbih, *al-İqd al-farîd* (Kabire 1359), I, 308-10.

² *Agâni*'de de (Bulak 1285), XI, 56.

³ Hakikî adı İbrâhîm b. Muḥammad b. Talha b. 'Ubaydallâh'tır, bk. *Ta-bari* (Leiden tabı), indeks.

⁴ Bk. EI, *Qaṭarî b. Fudj'a* madd. (G. Levi Della Vida).

Qaṭarî ona: Allahın düşmanı Haccâc ile mücadeleye devam et, dedi. O da: Geçmiş ola, bir elin kelepçesini çözen onu bağlamıştır, kölenin boynunun halkasını çıkartan hakikatte onu yeniden kendisine köle etmiştir¹, diyerek şu beytleri inşad etti:

Ben Haccâc'ın saltaḥatına karşı her an onun kölesi olduğunu itiraf eden bir el ile mi döğüşeyim?

Şu halde ben, faziletini cahaleti bürümüş bir namerd olurum.

Onunla yan yana durduğumuzda, yaptığı iyilikler onun lehine şahadet ettiklerinde ben ne cevap veririm?

Bana zulmetti mi diyeyim? Hayır aslâ! O halde ben, valilerin zulmüne en müstahak kimse olurum.

Herkes o zaman şöyle diyecek: Şu adamın yanında en iyi fidanlar dikildi de hurmaları Ebû Cahl karpuzuna döndü.

Evet öyle. Korkmak da adetim değildir. Bilirsiniz ki, ben halkın arasında icabında örs ve çekiç kesilirim².

Vr. 16 b'de, fakih ve şair olan 'Âmir b. Şarâhîl aş-Şa'bi³ nin bizzat kendisi hakkında anlattığı rivayet edilen bir kaç hikâyeyi okuyabiliriz:

1) Abû Bakr al-Hudali anlatıyor: «Şa'bi bana: Şayet benim hıfzettiğim gibi, tek bir dinleyişte hıfzedebileceksen sana bir hikâye anlatayım. Hapiste bulunduğum bir sırada Haccâc'ın huzuruna çıkarılacaktım. Daha önce Yazîd b. Abî Muslim karşıma çıkıp: Hepimiz ölüp Allaha kavuşacağız ey Şa'bi! Senin sadrında ilimden ne varsa ortaya koy⁴, sana bugün kimse şefaata edebilecek değil. Haccâc'ın huzuruna çıkarılacağın zaman şirk ve nifak sebebiyle öldürülenler gibi öldürülmek istendiğini ifade et, en iyisi nefsini kurtarmandır,⁵ dedi. Avluya yakın bulunduğum bir sırada

¹ Yani Haccâc, o adamı hürriyete kavuşturmak suretiyle ahlâk bakımından düşmanlıklarından vazgeçmek mecburiyetinde bıraktı.

² Bk. Şulî, *Aḥbâr Abi Tammâm* (Kahire 1356) 205 vd., burada diğer kaynaklar da zikredilmektedir. 'İmrân b. Hiṭṭân aş-Şâri'ye de isnâd edilir: *Huşrî, Zahr al-âdâb*, nşr. Zakî Mubârak (Kahire 1925) IV, 5 vd.

³ Bk. *El* deki Şa'bi madd. (F. Krenkow), diğer kaynaklar da zikrediliyor. Hususî ehemmiyetine rağmen bu bahis Périer'de bulunmuyor (s. 321 de ancak temas edilmiştir).

⁴ İnnâ lillâhi wama bayna daffatayka min al-'ilm. Vr. 17 b deki rivayet: innâ lillâhi wa-innâ ilayhi râci'una. limâ bayna daffatayka min al-'ilm. Câhîz'a nisbet edilen *al-İmâma wa's-siyâsa* (Kahire 1356), II 50 de: Lahfî bi'l-'ilmi'lladî bayna daffatayka.

⁵ Fa-bi'l-ḥarâ an tancuwa. Bi'l-ḥerâ için bk. *Lane* 558 a; bu da bulunuyor: 'asâ (meselâ İmâma II, 50).

Ḥaccāc'ın oğlu Muḥammad bana geldi: Hepimiz ölüp Allaha kavuşacağız, sadrında ilimden ne varsa ortaya koy, ey Şa'bi! Artık bugün kimse sana şefaata edebilecek değil, Emir'in huzuruna çıktığın zaman şirk ve nifak sebebiyle öldürülenler gibi öldürülmek istendiğini ifade et, en iyisi nefsini kurtarmandır¹, dedi. Huzuruna çıktığın zaman: Ey Şa'bi, sana ikram ettim, seni sohbet ve meclis yakınlarımdan kıldım, sen ise bize isyan ettin, dedi. Bende: Allah Emir'i hayırlı kılsın, ikametgâhımız hüznle doldu, komşularımız kalmadı, geçimimiz zorlaştı, gözlerimizin uykusu kaçtı, kalbimiz hep korku ile doldu. Öyle bir rüsvay olduk ki, ne günahattan beri kişileriniz, ne de çetin facirleriz², dedim. O da: Doğru söylüyor, vallahi huruc ettikleri zaman ne günahsız kimselerdi ve ne de günah işledikleri zaman kuvvetli idiler. Onu serbest bırakın, dedi. Bana dönerek: sık sık ziyaretime gel ve yakınlarımdan ol³, dedi.»

Bu hikâyenin üç rivayet varyantı mevcut olup ancak ikincisini en büyük ve en mühim varyant olarak burada zikredebiliriz.

2) Bu varyanta göre, Ḥaccāc Küfe'ye gelirken kendisine Yazid b. Muslim vasıtasıyla kabilelerin arıfleri⁴ takdim edilmişti, işe yaramıyorlar diye onları Ḥaccāc azletmişti. Ertesi günü toplamış olduğu kabilelerden, diğerleri meyânında daha önce umumî malûmatını denedikten sonra⁵ Şa'bi'yi arıf olarak seçti⁶ ve onu kısa bir zaman sonra Hamdân kabilesinin mankibi yaptı (arıflikten daha yüksek bir mevki). Fakat Şa'bi, qurrâ⁷ nın sözlerine uyararak, hâricilerden olan İbn al-Aş'af'ın tarafına geçti. Toplanmış bulunan mücahidlerin önünde Ḥaccāc'a küfretmeğe başladı. Fakat Qutayba b. Muslim'in Horasan'daki zaferleri neticesinde durumu nazikleşmeğe yüz tutunca ve Ḥaccāc'ın, Qutayba'nın ordusuna katılan bütün hâricilere, ceza görmeyeceklerine dair te-

¹ Bu nasihatlerin daha kısa bir şekli için: Ṭabarî I', 1112.

² Bu cümleler için *İmāma* II, 50; *İqd* II, 49. 286, V, 335 vd.; Ṭabarî II, 1112 vd., İbn al-Aş'af (nşr. Tornberg) IV, 395.

³ Bk. Périer s. 321 vd. Aynı hikâye *İqd* V, 314 vd.

⁴ Onların mevki ve vazifeleri için bk. H. Lammens, *Études sur le siècle des Omayyades*, Beyrouth 1900, s. 99, 128. Burada her şeyden önce kabile arifi olarak faaliyetleri, savaşan orduların vasilerininin faaliyeti üzerinde durulmuştur. Zira Ḥaccāc bu adamlara müteakiben şöyle söylüyor: Ḥulafâ' al-ğuzât fi 'iyâlihîm.

⁵ Ḥaccāc Sumayra isimli birine buna benzer sualler soruyor: Mas'ûdî, *Murûc ad-dahab* (*Les prairies d'or*) V, 313 vd.

⁶ İbn Sa'd, *Ṭabaqât* (nşr. Sachau v. s.) VI, 173.

⁷ Onların rolü, Wellhausen tarafından *Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (Berlin 1901, s. 9-11) adlı eserinde tebarüz ettirilmiştir.

minat vermesi üzerine Şa'bi evvelâ hiç kimse tarafından tanınmadan ona tabi oldu. Sonradan onu tanıyarak Haccâc'ın huzuruna getirdiler. Hıyaneti hakkında isticvab edilince yukarıda zikri geçen mazeretleri ileri sürdü ve afvolundu.

3) Şa'bi, hikâyesine şu şekilde devam ediyor: «Haccâc, yanında kimsenin bulunmadığı bir öğle üzeri beni çağırtdı: Anne, dede, kız kardeş yegâne varisler oldukları taktirde mirası nasıl taksim edersin? diye sordu. Bu hususta beş sahabe ayrı ayrı fikirdeydiler, diye cevap verdim. Haccâc: Hangileri? 'Ali, İbn Mas'ud, İbn 'Abbâs, 'Utmân ve Zayd b. Tâbit, diye cevap verdim. O: 'Alî'nin fikri ne idi? diye sordu...» Şa'bi müteakiben bu beş muhtelif nokta-i nazarı anlatır. Haccâc ise 'Utmân'ın fikrini kabul eder¹.

4) Bunun üzerine, Şa'bi, imparatorluğun muhtelif kısmından malûmat vermek üzere Haccâc'ın huzuruna çıkan dört elçinin sözlerini, orada şahit bulunan bir kimse sıfatıyla uzun uzadıya nakleder. Haccâc bu dört kişinin, seyahatlarında uğradıkları memleketlerin yağmur durumu hakkında malûmat ister. Üçü bunu gayet mufassal ifade ettikleri halde sonuncunun gayet kısa olan beyanına karşı memnuniyetini izhar eder².

Hakikî Haccâc'a aşağıdaki hitabede raslanır. Bunu Périer (s. 306-9)'nin naklettiği nutuklara ilâve etmek lâzım gelir (Vr. 18b):

«Haccâc Basra'dan Mekke üzerine yürümek istediği sırada halka şöyle hitap etmişti: Ey Basra halkı! Ben Mekke'ye doğru yola çıkıyorum. Yerime halef olarak oğlum Muhammed'i bırakıyorum. Ona sizin için vasiyyetim, Peygamber'in, ensâr arkadaşları hakkında yaptığı vasiyyetin tam aksi olmuştur. O ensâr hakkında: İyi iş yapanların amelleri kabul olunsun, fena ameller bağışlansın, diye vasiyyet etmişti³; halbuki ben iyiliklerinizin kabul olunmamasını, fenalıklarınızın cezasız bırakılmamasını vasiyyet ettim. Hakikaten siz benim arkamdan, ancak korkunun açıklamanıza mani olduğu bir söz söyleyeceksiniz. Diyeceksiniz ki, Allah yolculuğunu hayırlı kılmamın. Ben de karşılığını peşinen vereyim: Allah başkasını yerimde görmenizi size nasip etmesin⁴.»

¹ Aynı vak'a Mubarrad, *Kâmil* (nşr. Wright), 173; *İqd* V, 315; *İmâma* II, 51.

² *İqd* V, 315-17; *İmâma* II, 51 vd.

³ Bu emrin tam metni için bk. A. Dietrich, *Der Islam* 30 (1952), s. 137-9.

⁴ Bk. Mas'udî, *Murûc* V, 336; *İqd* IV, 205 vd., V. 328. Haccâc'ın 15 nutkuna aid bir kolleksiyon için bk. *İqd* IV, 201-10.

Vr. 25 a-b'de Haccâc'ın kadın şair Laylâ al-Ahÿaliyya ile buluşması hakkında mufassal hikâye vardır. (bk. Périer 290-301; burada muhtelif metinler toplanmıştır). Burada da Haccâc'ın vaktiyle Nâbiğa al-Ca'dî tarafından hicâ'da mağlup edilmesi üzerine fazlaca kızan şairenin ricası üzerine an-Nâbiğa al-Ca'dî için çıkarılmış olduğu tevkif tezkeresi hakkındaki hikâye vardır¹.

Vr. 39b-40a da Périer tarafından kaydolunmayan, havâriçten Firâşa isimli kadının hikâyesi vardır. Bu hikâye aynı zamanda hâricîlerin ölüme karşı gösterdikleri lâkaydinin esasen nadir olmayan örneklerinden biridir:

«Azd kabilesinden Firâşa isimli bir kadın vardı. Hâricî görünüşlerine dair bir fikir sahibi idi. Onların ileri gelenlerini techiz ederdi. Haccâc da onu şiddetle arzu ediyordu. Onun yüzünden huzuru kaçıyor, bir türlü elde etmek imkânını bulamıyordu. Allaha ya Firâşa'yi veya onun techiz ettiği adamlardan birini eline geçirmek imkânını bahşetmesi için dua ederdi. Neden sonra adamları ona bir şahsı yakalayıp getirmiş, Firâşa'nın adamlarından olduğunu söylemişti, Bu haber üzerine hemen secdeye kapandı ve doğruldu: Ey Allahın düşmanı, diye karşısındakine hitab etti. O da: Bu duaya sen benden daha müstehaksın, ey Haccâc, diye cevap verdi. Haccâc: Firâşa nerededir? diye sordu. O da: Üç gündün beridir uçuyor, dedi. Haccâc: Nerede uçuyor? dedi. O da: Yer ile gök arasında uçuyor, diye cevap verdi. Haccâc: Ey Allahın lânetine uğrayacak adam, ben bunu mu sana sordum? dedi. Adam: Ben de sana bunu haber veriyorum, ey Allahın gazabına uğrayacak adam! Haccâc: Senden, seni ve arkadaşlarını techiz eden kadını soruyorum. O da: Peki, onu ne yapacaksın? Haccâc: Sen bize onu göster! Hâricî: Ona ne yapacaksın? Haccâc: Boynunu vuracağım. Hâricî: Yazıklar olsun sana ey Haccâc! Sen ne kadar cahil imişsin! Sen bunu mu benden istiyorsun, senin gibi bir Allahın düşmanına bir Allahın velisinin yerini bildireyim öyle mi? O halde ben sapıtmışım ve doğru yolu bulacaklardan da değilim, demektir, diye cevap verdi. Haccâc: Peki Emir ul-mu'minin 'Abdalmalik hakkındaki kanaatın nedir? diye sordu. O da: O fasıkın üzerine Allahın ve lânet edicilerin lâneti olsun! Haccâc: Be kahrolası adam neden? diye çıkıştı. O da: O bir günah işledi ki, yer ile göğün arasını doldurdu, dedi. Haccâc: O nedir? diye

¹ Broeckelmann, GAL² I 58, S I 93 vd. Tam hikâye aynı zamanda Qālî, *Amâlî* (Kahire, 1373) I, 85-9; *İqd* I, 251; VII, 4 de Haccâc'a oğlu hakkında daha başka malûmat vermektedir. Bu malûmat Ta'abbağa Şarran'ın annesine de isnâd olunmaktadır.

sordu. O da : Seni müslümanların başına geçirmiş olmasındır, dedi¹. Haccâc (etrafındakilere): Buna ne yapalım? diye sordu. Onlar: Hiç görülmemiş bir şekilde öldürtmelisin, dediler. Hâricî: Sana yazıklar olsun ey Haccâc! Senin kardeşinin müşavirleri seninkilerden daha hayırlı imişler, dedi. Haccâc: Benim hangi kardeşimi kasdediyorsun? diye sordu. O da: Fir'avn'u kasdediyorum. Mûsa hakkında adamlarıyla istişare edince, Mûsa'yı ve kardeşini geri bırakmasını tavsiye etmişlerdi. Bunlar ise beni öldürtmeni teklif ediyorlar, dedi². Haccâc: Peki seni öldürttüğüm taktirde Allaha nasıl kavuşacağımı zannediyorsun? Hâricî: Onun huzuruna ben amelimle çıkacağım, sen ise benim kanıma elini boyamış olman ile, dedi. Haccâc: Şu halde seni cehenneme göndermekte acele edeyim, dedi. Adam: Senin beni öldürmenle cehenneme gideceğime inansaydım sana kulluk ederdim ve senin azabından korkardım. Emrine ayrı hareket etmez, sana karşı gelmezdim. Haccâc: Seni öldürteceğim. O da: Şu halde kıyamet günü hakkımı senden isteyeceğim. Zira o gün hüküm senden gayrısının elindedir, dedi. Haccâc: Senin biçimsiz konuşmana artık son vereceğiz, dedi ve: Ey cellâdım boynunu vur, dedi, hemen öldürmemesini ön ve arkasında dolaşp kılıç ile onu korkutmasını işaret etti. Bu işkence işi uzayınca adamın alnından terler akmağa başladı. Haccâc: Ölümünden korktun mu ey Allahın düşmanı? diye sordu. Hayır ey fasık yalnız rahata kavuşacağım anı geciktiriyorsun, işte o kadar, dedi. Haccâc: Cellât yarasını büyüt, diye emretti. Adam kılıcı hissedince Lâ ilâha illa'llâh, diyiverdi. Hakikaten sözünü tamamlar tamamlamaz başı yere düşmüştü.»

Vr. 42 a-b'de Haccâc'ın 'Abdarrahmân b. Muḥammad b. al-Aş'at'a karşı gönderdiği al-Ğaḍbân b. al-Qaba'tarâ hakkında uzun bir hikâyeye bulunmaktadır. P é r i e r (s. 83, 85 ve devamında) bu hikâyeye dair bir az malûmat verir³.

Ğaḍbân yüzünden meşhur olan «tağaddi bi'l-cadyi qabla an yata'aşşâ bika» yani «koç seni akşamleyin yemeden sen onu sabtahtan ye» yani «ondan daha önce davran» şeklindeki darb-ı mesel (bk. P é r i e r s. 84 deki not) indeki «al-cady» kelimesinin yerini Mu'âfâ'da «al-Haccâc»⁴ almıştır. Ğaḍbân'ın Haccâc'a, Vasit'taki yeşil

¹ Bk. *Amâli al-Murtaḍâ* (Kahire 1373) I, 290 vd.

² İdâm hükümleri karşısında gülen Harûriye ve Hâricîye'den iki kadının hemen hemen aynı mahiyette olan cesurane cevapları için bk. *İqd* II, 46, IV, 107.

³ Bu hikâyeye tam olarak Mas'ûdî'de de vardır: *Murûc* V, 339-43; *İmâma* II, 35.

⁴ Mas'ûdî V, 341; *İmâma* II, 35.

kubbenin inşası münasebetiyle söylediği korkunç kâhinane sözü (vr. 42b, baştaraf) için aynı zamanda *al-İmāma wa's-siyāsa* (II, 37), *İqd* (VII, 252) ve *Amālī* al-Murtadā (I, 160 v. d.)'ye bakılmalıdır.

İbn al-Aş'at'ın ölümünden sonra İrāk sulha kavuşunca Haccāc Qays kabilesinden olanlara yardımlarına karşı bol bol ikramlarda bulundu. Bunun üzerine Abdalmalik beytulmala karşı biraz hesaplı hareket etmesi için bir mektup yazdı. Haccāc Halifeye aşağıdaki on beytle cevap verdi (Vr. 44a; Périer s. 269 da ancak Balāduri'nin *Ansāb al-aşraf*'ından alınan iki beyt vardır):

«Hayatıma yemin ederim ki, önce yazılıp sonra katlanan ve mühürlenmiş kâğıtlardan ibaret mektubu elçi bana getirdi.

Bir mektup ki, hem yumuşak hem de sert tarafları var. Bir çok şeylere dikkat etmem isteniyor. Her halde akıl sahibi kimse için dikkata davet faydalıdır.

Beni rahatsız eden bir çok işler vardır ki, bir kısmını açıklar, sebeplerini gösterir, bir kısmıyla kendimi müdafaa ederim.

Karşılığında hiç birşey beklemeden halkın üzerine sadece bir azap kırbağı olduğum zaman -onlar ister bundan memnun olsunlar, isterse kızsınlar, ister beni medh, isterse zemmetsinler hatta isterlerse ayıplasınlar.

(vaktaki) Bir memlekete geldim muvasalatım anında bunun her yerinde düşmanlık ateşi kaynıyordu.

Malûmunuz olduğu üzere onlara karşı şiddetli davrandım, halâ da ölümün beni altetmesine ramak kalacağı şekilde çarpışıyorum.

Ne müzevvirlikler yaptıklarını duydunuz. Benim yerimde bir başkası olsaydı korkudan uçmuştu.

Benim için bir fenalık kurdukları zaman başımı önelerine uzattım, maskelenmedim.

Eğer onları benden kumandanlarım (yani Qays kabilesinden) uzaklaştırmamış olsaydı kurt ve çakallar çoktan başımı paylaşmışlardı.»

Haccāc'ın İrāk'taki faaliyetini haklı gösteren bu muciz ve kuvvetli beytler üzerine, Halife ona «Sana nasıl uygun düşerse öyle hareket et» şeklinde bir cevap göndermekten başka bir şey yapamamıştır.

Haccāc hakkında anlatılan hikâye ve fıkralar o kadar çoktur ki, hemen hemen onları tesbit etmek imkânsız bir şeydir. *İqd*

(V, 298-338)'de birbirini takip eden «ahbār al-Ḥaccāc» a ilâveten, ileride her şeyden önce Şâm İlim Akademisi'nin neşrine başladığı İbn 'Asâkir'in büyük eserinden istifade etmek gerekecektir. Bu kitap yalnız Şâm'da yaşamış olan şahıslar hakkında değil aynı zamanda Suriye ile ve bilhassa Emevîler ile şu veya bu şekilde alâkası bulunanlar, meselâ al-Ḥaccāc b. Yūsuf, Ziyād b. Abîh ve diğerleri hakkında haddinden fazla biyografik malûmat vermektedir.